

„BARUŠKY“ - LIDOVÁ ARCHITEKTURA V PÍSKOVCOVÉM PODLOŽÍ

KAMIL PODROUŽEK

Skalní obydlí, tradičně zvané „Barušky“, se nachází v oblasti Českého ráje, na katastru obce Libošovice v lokalitě Podkost, okres Jičín.¹⁾ Je situováno při severozápadním okraji Černého rybníka, za současnou hranicí intravilánu vsi. Archeologizovaný objekt (obr. 2 - 5) je zcela zahloubený do paty skalního suku ostrožního masivu, vymezeného ze severu a z jihu údolními denudacemi s historickými komunikacemi do Turnova a ke dvoru Zajezd.

DISPOZICE OBJEKTU

Víceprostorový přízemní objekt je dochovaný pouze v reliktech. Do východní strany bloku vstupuje samostatný, částečně zahloubený prostor, který je doprovázený vodorovnou dráží. Jedná se o pozůstatek víceúčelového jednoprostorového hospodářského objektu, krytého pultovou střechou, přitaženou ke skalnímu masivu. V těsném sousedství vstupuje do pískovcového podloží pět vzájemně propojených, zcela zahloubených prostor. Ty se obrací do východního, severního a západního průčelí okeními a dveřními otvory. Z dochovaných reliktního interiéru, zejména soustavy topenišť, lze usuzovat na trvale obytnou funkci objektu (obr. 6)

Vstup do skalního obydlí (Frolec, Vařeka 1983, s. 197) umožňuje průchozí černá kuchyně (č. 4), která je přístupná samostatným vnějším vstupem ze severního průčelí. Na ni navazuje síň (č. 3) se vstupem do chléva (č. 5) a se vstupem do průchozí tmavé spížní komory (č. 2). Komora se otevírá do světnice (č. 1). V protilehlé stěně má světnice okna a samostatný vnější vstup z východního průčelí. Ve světnici lze rozeznat kout soustavy topenišť s nepřímým vytápěním (pec a kamna, doplněná osvětlovacím krbečkem (obr. 4)), a diagonálně umístěný svatý kout s úhlovou lavičí pod oknem. V tmavé spížní komoře je osvětlovací nika a proti ní je odkládací police, v chlévě jsou dvě oddělená stání s nízkými žlaby (obr. 6). Klenutá černá kuchyně vrcholí široce otevřeným komínem. Pod dymník komína vystupuje nízký sokl otevřeného ohniště a ústí nakládací otvory pece a kamen (obr. 5).

Obr. 1: „Barušky“, hlavní průčelí objektu (reprofoto z publikace *Letem českým světem*, r. 1908).

V dispozici a interiéru zachovává skalní obydlí znaky tradičního trojdílného vesnického domu smíšeného komorochlévního typu (Frolec, Vařeka 1983, s. 230). Netypické je však řazení jednotlivých místností a komunikační schéma celého objektu (obr. 7).

TECHNOLOGIE STAVBY

Strop a stěny jsou hrubě sekány špičákem, podlaha prýskána pemrlíci. Přechody mezi stěnami, stropem a podlahou jsou oblé, pravé úhly ani rovnoběžnost stěn nejsou dodržovány. Ostré hrany, kouty, rohy a rovnoběžnost dodržují pouze architektonické detaily: ostění, lavice, police, sokly a součásti dalších zařízení. Ty zpravidla také nesou stopy šalírky či lemováčky. Díky tomu stavba působí, a jak dokládají písemné prameny zřejmě vždy působila, rozporuplným dojmem.²⁾

Technologické stopy ukazují, že při stavbě byly užity již od středověku běžné havířské nástroje: špičák (nosáč, dvojnós), železné palice (mlátek, pemrlice), hrotité a ploché dláto (želízko a lemováčka).

Je zřejmé, že tvůrcem objektu nebyl profesionální kameník, ale poloprofesionální lamač. Lámání stavebního kamene bylo v pískovcových oblastech tradičním doplňko-

1) Evidenční katalogové číslo 0053.

2) Zatímco A. Beerovi připadaly v roce 1888 stěny poněkud „kolmé a rovné“, K. V. Raisovi se o čtyři roky později zdály stěny a strop „klenbovitě vydlabány“ (Beer 1978, s. 79; Rais 1895, s. 176).

vým zaměstnáním k řemeslu či zemědělské výrobě a jeho znalost byla obecně rozšířená.³⁾

K vysekání kozího chlívku bylo také použito špičáku, technologické stopy práce jsou však odlišné. Plochy jsou trhané, šramy neuspořádané. Nejsou dodržovány rohy ani kouty, tvar prostoru je výrazně zoometrický, vysekáný v minimálním užitém objemu. Prostor byl uzavírán závěsovými dveřmi, stojky zárubní byly opřeny do kapes druhotně zahluubených do stropu síně (obr. 6). Uvedenými kvalitami se prostor výrazně odlišuje od ostatní stavby. Ze stratigrafie šramů vyplývá, že prostor chlěva byl vysekán později, než sousední prostor síně. Předpokládám, že není ani dílem téhož stavebníka.

Síň, chlév ani komora nejsou líčeny, relikty bílení vápenným pačokem lze v interiéru objevit pouze v černé kuchyni a ve světnici. Líčení černé kuchyně je vedeno přes vrstvu sazí a na rozdíl od světnice nerespektuje relikty topenišť. Líčení světnice je v jedné z vrstev tónováno zeleně. V exteriéru byly dle dochované ikonografie líčeny pouze okenní otvory a částečně i vstupní otvor hlavního průčelí (obr. 1).

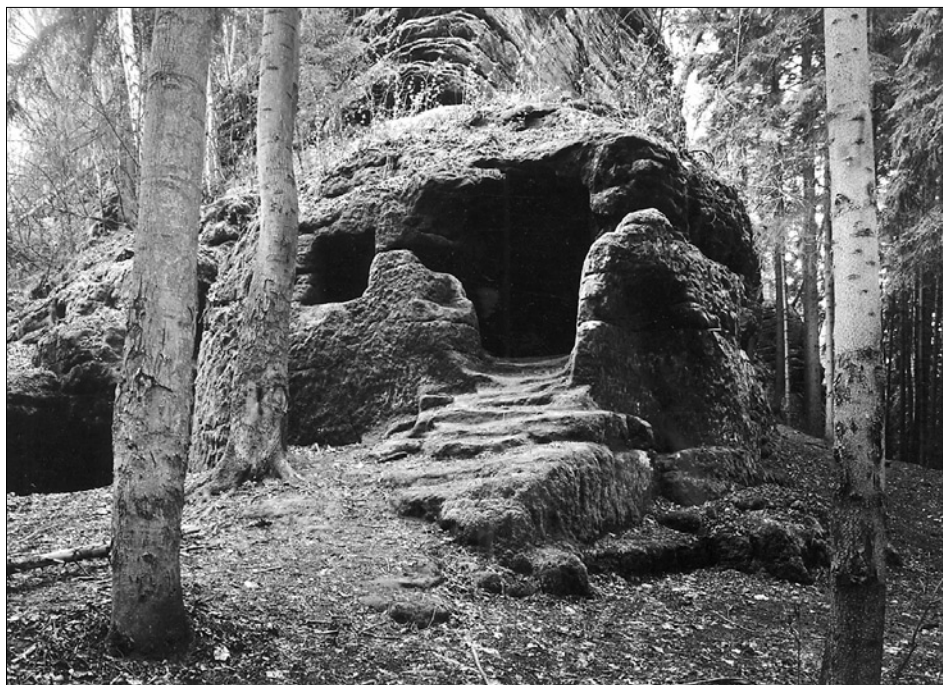
Dřevěné konstrukce objektu byly převážně tesařskou prací, a to včetně zdvojených vnějších svlakových závěsových dveří s nadpražním světlíkem ve světnici, jednoduchých vnějších svlakových závěsových dveří v černé kuchyni a zřejmě i horních desek sedacích lavic. Pouze křídla okenních výplní byla prací truhlářskou. Vztah typů dřevěných konstrukcí a jejich užití, zejména právě uzavírání vstupů, svědčí o nižším sociálním prostředí stavby nebo dokonce o změně funkce objektu.

Zajištění lepších tepelně izolačních vlastností dveří vnějšího vstupu východního průčelí, které se projevilo zdvojením křídel, resp. druhotným vložením vnitřní rámové konstrukce s dalším, dovnitř otvíravým křídlem dveří, mohlo být reakcí právě na tuto změnu funkce. Původní uzavírání vnějšího vstupu světnice jednoduchými pravými, vně otvíravými svlakovými závěsovými dveřmi, na které upozorňují dochované relikty, odkazuje spíše k hospodářskému využití objektu.

Z analýzy reliktního objektu plyne, že skalní obydlí je dochovanou intaktní hrubou stavbou obytného vesnického domu, jehož vznik lze datovat na základě typu soustavy topenišť před rok 1850.

Vývoj funkce objektu, způsob života jeho obyvatel a především přesnější doba jeho vzniku a zániku, nejsou z reliktních samých beze zbytku odvoditelné. Pro vytvoření živého modelu vývoje je třeba využít dalších pramenů.

Základem konstrukce modelu je analýza demografického vývoje oblasti, která se opírá především o informace polohipotetických pramenů.

Obr. 2: „Barušky“, východní průčelí (foto R. Kursy, 1997).

HISTORICKÉ PŘEDPOKLADY VZNIKU OBJEKTU

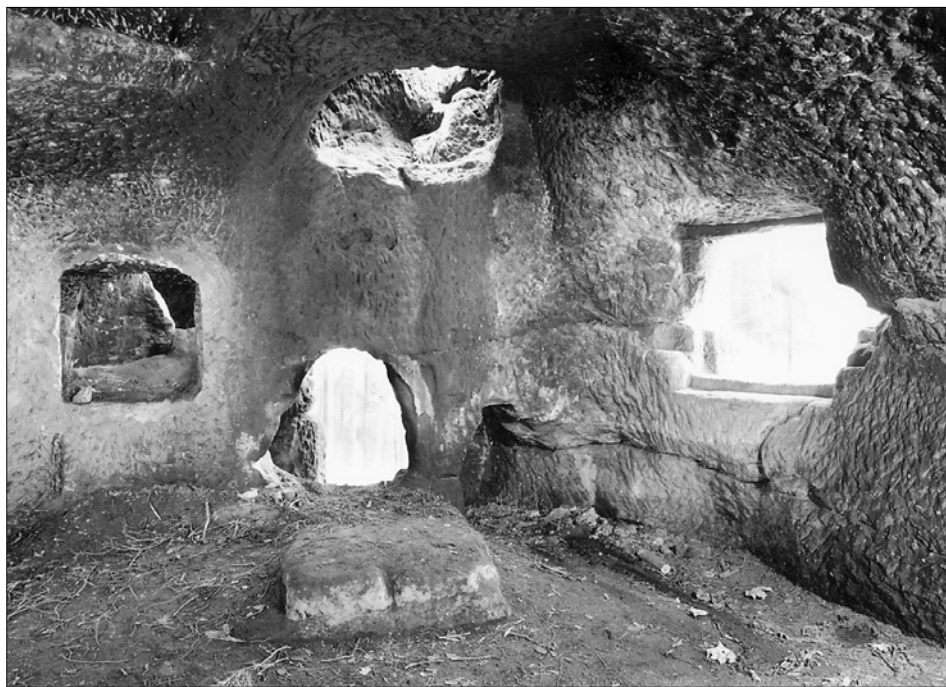
Historické osídlení Podkosti lze předpokládat již se založením hradu Kost za Beneše z Vartenberka, kolem r. 1340 (Pekař 1970, s. 234). Prvním v písemných pramenech uváděným stavením Podkosti je Helikarova hospoda, připomínaná spolu s hostinskou živností v roce 1516. V roce 1576, kdy byl pod hradem založen pivovar, jsou jmenovány další samostatné živnosti: kovář, pekař, řezník a sklenář (Pekař 1970, s. 231). V roce 1648 uvádí berní rula v Podkosti pět chalupníků, osm zahradníků, sedláka žádného (Palacký 1848, 109). I výměra polností byla na ves nezvykle nízká, veškerý rustikál čítal pouhých $\frac{7}{8}$ lánu (Pekař 1970, s. 232).

V 18. století byla naproti Helikarově hospodě zřízena škola, určená původně pouze pro děti vrchnostenských úředníků. Ačkoli náležela Podkost až do roku 1849 právem k vešce rychtě, ještě v roce 1830 nebyla považována patrimoniální správou panství za běžnou poddanskou ves (Pekař 1970, s. 277). Od svého vzniku tak měla charakter i funkce podhradí.

Na břehy Černého rybníka, do míst sledovaného objektu, se intravilán Podkosti rozšířil až v období let 1750-1753. Nový majitel panství, svobodný pán Netolický, ve snaze přenést daňové zatížení z dominikální na rustikální půdu, rozprodal při tzv. ekvivalenci zbytkovou dominikální půdu poddaným na stavbu chalup.⁴⁾ Díky tomu se počet parcel v Podkosti rázem zdvojnásobil (Pekař 1970, s. 259). V roce 1790

4) Tereziánské berní reformy z pol. 18. století přinesly nové daňové zatížení půdy panství. Tzv. první tereziánský katastr z roku 1748 však pro potřeby berně evidoval pouze rustikál. Tohoto faktu využil nový majitel panství obratně ve svůj prospěch. Při tzv. ekvivalenci zvětšil maximálně rozlohu rustikální půdy, a tím i podíl poddaných na hrazení berně uvalené na panství. Díky rozsahu akce se Netolickému podařilo přenést téměř celé berní zatížení na rustikální půdu. Současně vyřešil ekvivalenci i situaci bezzemků. Co mohl z dominikálu postrádat, rozprodal Netolický poddaným. Jednalo se o okraje při rybnících, palouky na pokraji lesů (Pekař 1970, s. 210). Půdu kupovali především drobní poddaní, domkáři bez polí a chalupníci. Získanou půdu využí-

3) K tomu např. Scheybal 1985, s. 305 - 306.

Obr. 3: „Barušky“, relikty soustavy topenišť ve světnici (foto R. Kursá, 1997).

měla Podkost již 36 čísel popisných (Schaller 1790, s. 91).⁵⁾ Uváděné „Nové domy“, vystavěné těsně před rokem 1790, vytvořily nové ohnisko osídlení na jihovýchodním konci obce podél cesty ke dvoru Semtín (obr. 8).

V posledním stavení při cestě k vrchnostenskému dvoru žil v roce 1830 ozbrojený panský polní hlídač. Obdobného hlídače uvádějí prameny i na západním konci obce, v čp. 11 (Pekař 1970, s. 166). Tato chalupa na břehu Černého rybníka byla v letech 1753 - 1842 posledním stavením obce na cestě ke dvoru Zaježd.⁶⁾ Relikty čp. 11 jsou dosud patrné ve skalní stěně masivu, jihovýchodně od sledovaného objektu Barušek. Dvanáct sáhů od čp. 11 je také v roce 1830 připomínána kolna, určená k vrtání rour a postavená na kamenných pilířích na skále⁷⁾ (Pekař 1970, s. 166).

Prostranství v severním sousedství Barušek, nazývané „Tumplplatz“, se nacházelo mezi koncem Černého rybníka a silnicí k Turnovu. Toto prostranství sloužilo od třicetileté války ke skladování stavebního dříví a leželo již mimo intravilán obce.

Prameny polohopisné, které se pro svou vysokou informační hodnotu při studiu lidové architektury 18. a 19. století běžně užívají, o sledovaném objektu nevypovídají.⁸⁾ Te-

reziánský ani stabilní katastr sledovaný objekt nezaznamenávají, pomíjí ho jak Schallerova, tak Sommerova topografie a neuvádí jej dokonce ani Eichlerova sbírka. Z toho lze usuzovat, že objekt zřejmě nebyl oficiálně považován za řádně stojící obytný dům.⁹⁾

VÝVOJ A VZNIK OBJEKTU

Existenci objektu však zaznamenávají prameny narativní. Ty ovšem, stejně jako ostatní zprostředkované prameny, staví mezi historický fakt a badatele osobu respondenta. Proto je součástí kritiky těchto pramenů i analýza kontextu a charakteristika respondentů.¹⁰⁾

V roce 1888 prohlédl a popsal tehdy funkční objekt Barušek Alois Beer. O čtyři roky později, 5. června 1892, navštívil Barušky Karel Václav Rais. Vrátil se sem o prázdninách téhož roku, aby zaznamenal podrobnosti o vzniku objektu a způsobu života obyvatel. Jako poslední navštívil a popsal funkční objekt o Velikonočních

9) Nabízí se paralela s komisionálním zkoumáním skalního bytu čp. 44 v Kokořinku v roce 1941 a se soudním zkoumáním „Kameného domu“ v Sosnové v roce 1856. V obou případech bylo konstatováno, že stavby nelze považovat za řádné domy.

10) Způsob života obyvatel skalního obydlí zaznamenali tři autoři:

Alois Beer se narodil 27. 2. 1833 v Dobrušce jako třetí dítě měšťana, majitele povoznictví. Od mládí cestoval po Moravě, Čechách i sousedních zemích. Své poznatky z cest zachytil slovem i kresbou do 65 sešitů osmerkového formátu. Skalní obydlí Barušky navštívil v roce 1888 při jednom ze svých útěků z Dobrušky za podomním obchodem. Ekonomická situace a zhoršující se vztah s druhou manželkou dovedly Beera k pokusu o sebevraždu. Zemřel v Dobrušce 9. 10. 1897.

Zájem Aloise Beera nebyl úzce specializovaný. Realisticky zaznamenal veškeré, i ty nejběžnější životní projevy lidí. Schopnost výstižného popisu detailu je patrná především v zachycení výrobků, výtvarů a zařízení. Insitní kresby, blíží se až naivnímu umění, jsou doprovázeny vysvětlivkami a popiskami. Poznávácí důslednost činí z Beerovy kroniky všestranně užitečný dokument.

Karel Václav Rais pocházel z Novopacka. Narodil se 4. 1. 1859 v chalupnickém prostředí, v rodině tkalce. Zemřel 8. 7. 1926 v Praze. Stal se učitelem a byl i všestranným osvětovým pracovníkem. Pod pseudonymem Prokop Bodlák publikoval v novinách a časopisech. Věnoval se nejprve poezii, próze dal přednost až v osmdesátých letech minulého století. Do této doby, mezi léta 1885 - 96, spadá i vrcholné období jeho umělecké tvorby. Ve své beletrii zaznamenával především soudobou proměnu venkova. V popředí jeho zájmu stály sociální a etické otázky, způsob života a životní podmínky lidí, zejména sociálně slabších vrstev společnosti. V roce 1887 byl Rais přeložen do Prahy a ke stejnému datu lze vztáhnout i počátek jeho příklonu k realismu. Ačkoliv svůj myšlenkový přerod charakterizoval jako snahu po zobrazení „věrné pravdy“, předem stanovené schéma děje ho nutilo k cílenému výběru faktů. K dosažení autorského záměru používal často v popisech i expresivní charakteristiky. Přesto se Raisovy práce opírají o realistický popis skutečnosti a základem každé je i pokus o kritickou analýzu zobrazených jevů.

Barušky navštívil Rais poprvé 5. června 1892, podruhé o prázdninách téhož roku. Povídka V skále, vzešlá z těchto návštěv, byla uveřejněna v časopise Lumír 20. dubna 1895.

Osobnost **Tomáše Dvořáka** mohou charakterizovat pouze na základě jeho článků, které vycházely ve vlastivědném sborníku Český ráj v letech 1910 - 13. V nich seznamoval regionální pracovnáky čtenáře s ro-

li především ke stavbě chalup a domků. Nová stavení tak přibývala především ve vsích, kde bylo od počátku větší procento drobných osedlých. To byl právě případ Podkosti (Pekař 1970, s. 259). Výměra poddanské půdy se v Podkosti rozrostla o 50 korců luk a rolí, po parcele koupil každý chalupník.

5) A to i přesto, že v roce 1781 bylo poddaným přiznáno právo volně se vystěhovat. Pro srovnání je dobré si uvědomit, že během následujících čtyřiceti let přibýlo v Podkosti již jen pět čísel popisných (Sommer 1834, s. 385).

6) Katastrální mapa obce Podkosti a okolí z roku 1753 od Ignáce Hötzla (Pekař 1970, přílohy) a IS SK 1842.

7) Tento výrobní vrchnostenský podnik, stejně jako objekt Barušek, však, na rozdíl od čp. 11, nezaznamenává ani indikační skica stabilního katastru, ani Sommerova topografie.

8) Tato praxe je vzhledem ke skalním obydlím běžná. Přesvědčivé to dokazují některé objekty v Dubském Švýcarsku, signované do první třetiny 19. století a kontinuálně osídlené do roku 1945, přesto v indikačních skicích stabilního katastru nezaznamenané.

roku 1911 Tomáš Dvořák.

Objekt zachycují i ikonografické prameny. Kolem roku 1900 a v roce 1908 jako funkční, v roce 1962 a 1987 jako archeologizovaný. Exteriérové černobílé fotografie hlavního průčelí, přibližně shodného úhlu pohledu, umožňují vzájemné srovnání. Jejich porovnání s relikty objektu vytváří předpoklady pro modelovou rekonstrukci patrných architektonických detailů, komparace s písemnými prameny udává směr kritice těchto pramenů. Na dvou fotografiích je v tradiční rituálové gestikulaci zachycena vzájemná hierarchie zúčastněných osob. Osoba na vyšším stupni společenského žebříčku zaujímá na aranžované fotografii vždy dominantní postavení (obr. 1).¹¹⁾

V roce 1881 byla z příkazu majitele Kosti Flaminia dal Borgo Netolického do tehdy uprázdněného objektu nastěhována vdova po pacholkovi, který byl zaměstnán v hraběcím dvoře. V následujícím roce umístila obdobným způsobem vrchnost do objektu vdovu po nádvorníkovi z Kosti, která trpěla šedým zákallem a nemohla tak vykonávat žádnou práci. Tento moment je zajímavý z hlediska výkonu vlastnických práv k objektu. Ty očividně náležely majiteli šlechtického velkostatku.

Jako bývalé zaměstnankyně dostávaly obyvatelky deputát z Kosti, zejména trvanlivé potraviny, např. brambory apod. Součástí deputátu bylo i povolení sběru dříví, roští a plodin v lesích náležejících k hraběcímu velkostatku. Další možností obživy byly příležitostné práce, žebrota a milodary. Nájem ani domovní daň obyvatelky neplatily, objekt neměl číslo popisné. Fiskálně a jurisdikčně tak vlastně neexistoval, a zřejmě proto nebyl zaznamenán ani v katastrech, ani v katastrálních mapách.

Obě obyvatelky žily naprosto odděleně, ve vymezených protilehlých koutech světnice. Vzájemný vztah dokresluje skutečnost, že vdova po pacholkovi, která se nastěhovala do obydlí první, obývala nejvýhodnější kout světnice, v sou-

Obr. 4: „Barušky“, dymník a ústí topenišť v černé kuchyni (foto R. Kursy, 1997).

sedství topeniště, vdova po nádvorníkovi, která se nastěhovala později, naopak protilehlý kout vedle vstupních dveří. Rozdělení prostoru odpovídal i způsob hospodaření. Otop, deputát a některé základní potraviny byly společné, získaný movitý majetek, peníze a nadstandardní potraviny byly soukromé. Ještě v roce 1892 se obě obyvatelky stravovaly samostatně a vládla mezi nimi stavovská nevraživost. Společenský rozdíl se projevoval v chápání vzájemného postavení, v oblečení a mobiliáři. Oblečení nádvornice se skládalo z jupky,¹²⁾ z několika teplých sukní, z kartónky a z bílé zástěry navrch.¹³⁾ Vdova po pacholkovi oblékala „starodávný odřený kanduš“,¹⁴⁾ přes který si vážala při slavnost-

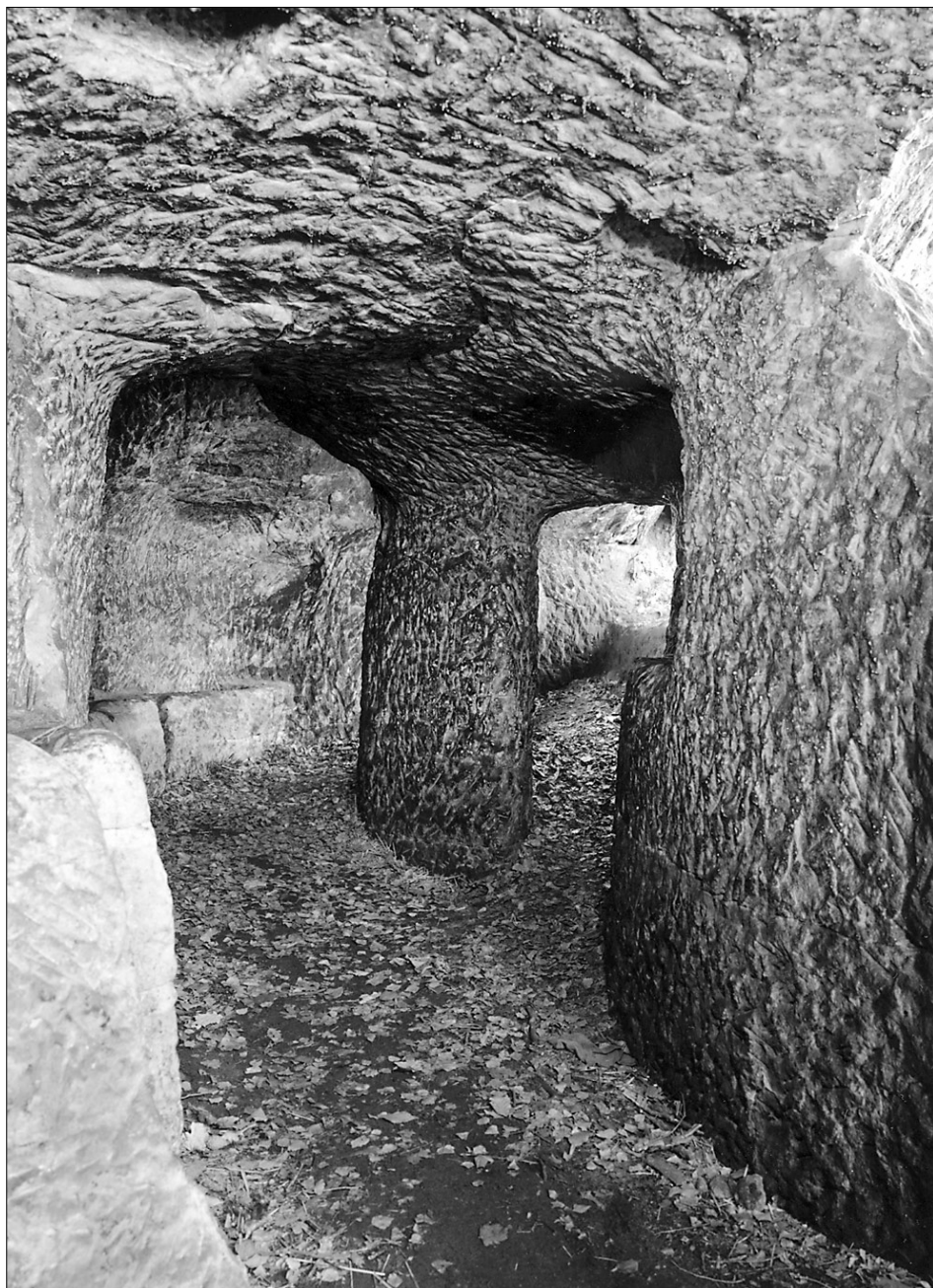
mantickými místy Českého ráje, a to především formou glos a reportáží z výletů a vycházek nepočetného turistického spolku. Přínosem článků je topograficky přesná lokalizace objektů a realistický popis. Tomáš Dvořák navštívil Barušky o Velikonocích roku 1911, jeho článek vyšel ve sborníku Český ráj 10. 4. 1911.

11) Na druhé, neuveřejněné fotografii je hlavní průčelí objektu. Výše na schodišti stojí vdova po nádvorníkovi, níže vdova po pacholkovi. (Foto kol. r. 1900, autor neznámý, sběr Podkost 1989, archiv autora).

12) Tuto kazajku jednoduchého střihu s dlouhými rukávy, šitou z téže látky jako svrchní sukně, oblékaly starší ženy jako ochranu před chladem.

13) Toto oblečení užívaly v 2. pol. 19. století ženy středních rolníků, řemeslníků, selky a služebné na statcích.

14) Jednoduchá živůtková sukně z hrubé tmavé látky, převážně kanafasu,

Obr. 5: „Barušky“, pohled ze síně do chléva (foto R. Kursa, 1997).

ních příležitostech, nebo jako ochranu před chladem, plátěnou plachtu. Z téhož důvodu nosily obě ženy lněné šátky vázané pod bradu, nádvornice navíc pod šátek bílý plátěný čepce. Uvedené oblečení zaznamenává i ikonografie z přelomu století.

V koutě nádvornice, vlevo od vnějších vstupních dveří, stál diagonálně proti topeništi stůl se dvěma židlemi, malá almárka (skříň na nádobí a potraviny), postel s naditými kanafasovými peřinami a „dobrá“ skříň (Rais 1895, s. 176).

Po pravé straně vstupních dveří byla postel s *polovičníkovými pelušinami* (peřinami nacpanými polovinou běžného množství ostenkového perí), vedle ní druhá almárka

a druhý stůl s dvěma židlemi. K majetku nádvornice patřilo ještě zrcátko, o kterém se zmiňuje Rais. V roce 1888 uvádí Beer mezi mobiliářem truhlu na šaty.

Sociální postavení obyvatel výmluvně charakterizuje fakt, že dva krejčary vydané za rum do čaje byly považovány za marnotratné vydané peníze.

Popis inventáře z roku 1911 naznačuje zhoršující se sociální situaci obyvatel. Za 19 let nenabýly žádného významnějšího kusu mobiliáře, naopak se musely vzdát obou almárek, skříně, jednoho stolu a dvou židlí. Tak tvoří mobiliář v roce 1911 pouze dvě postele s peřinami, stůl a dvě židle (Dvořák 1911, s. 41).

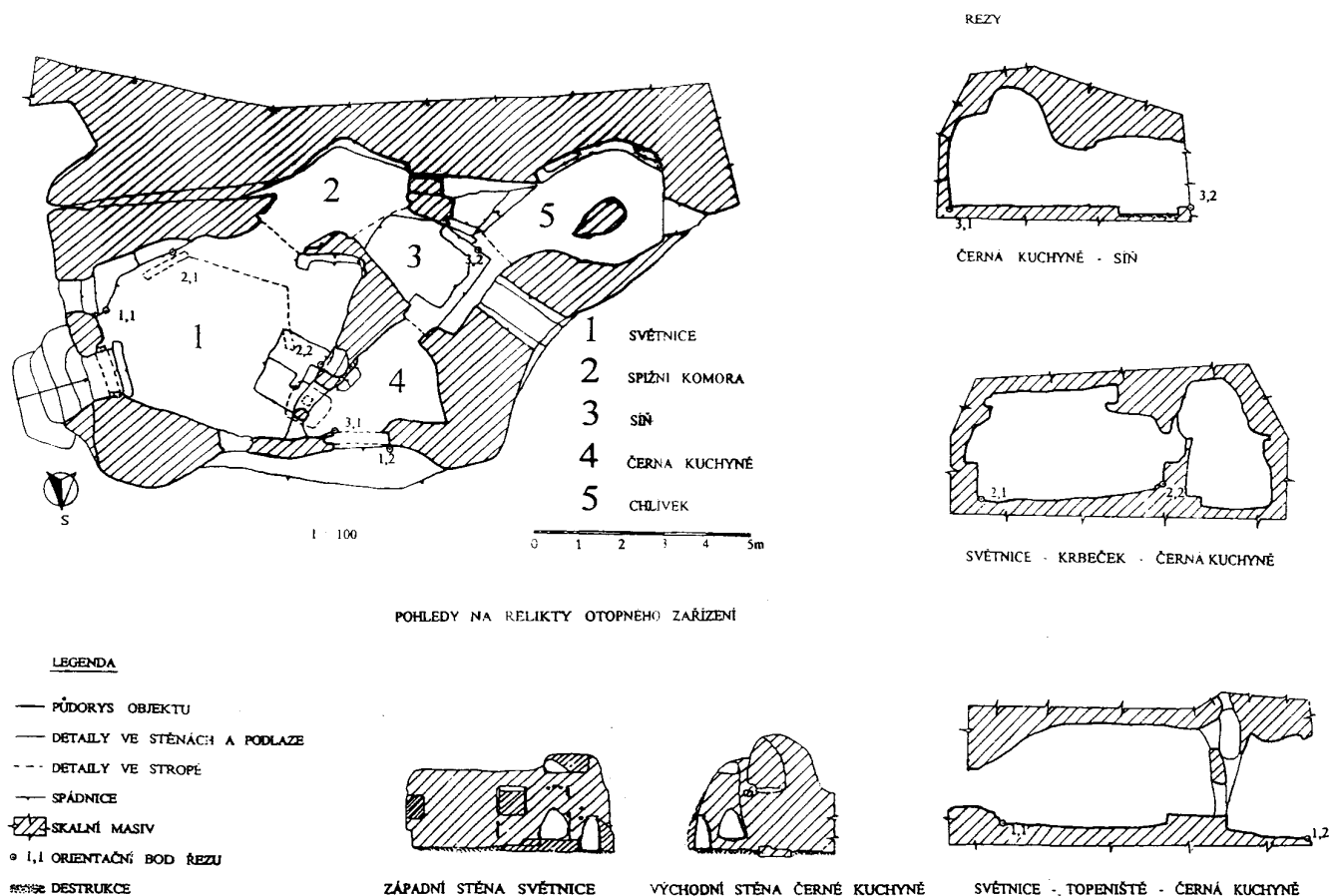
Na základě komparace hmotných a písemných pramenů i ikonografie lze tedy sledovat změny exteriéru a interiéru stavby a rekonstruovat změny funkcí jednotlivých prostorů a vývoj dispozice objektu od 80. let minulého století do současnosti. V roce 1888 charakterizuje Alois Beer obydlí jako dvoupřístorové. Obytný prostor, který nazývá „větší jizbou“ považují podle charakteristiky za světnici (č. 1) zatímco „menší jizba“, jmenovaná současně jako kuchyně, je dle stoupající klenby s dymníkem ve vrcholu, pod který ústí sopouchy topeniště, černou kuchyní (č. 4). V roce 1892 popisuje Karel Václav Rais objekt jako trojpřístorový. První prostor, světnice, je i v jeho popise obytnou místností. Druhý prostor (č. 3) popisuje jako „černou úzkou

chodbu“, kterou se „provekl, rukama se dotýkaje vlhkých skalních stěn“. V témže místě musel překonat překážku v podlaze po prkně. Snížení podlahy v síni je dosud patrné. Třetí prostor (č. 4) popisuje jako „malou světlou komůrku, kde jsou při stěnách narovnány kupky polínek dříví i roští a hromádky brambor“. Touto místností se také dalo vyjít ven z objektu.

Důležitým klasifikačním prvkem obytného objektu je typ topeniště. Nejednoznačnou stopou typu topeniště je obdélný otvor v nejvyšším místě klenby světnice, který ústí pod dymník sousední černé kuchyně. Jedná se o odtah dýmu, z reliktu samého a jeho umístění však nelze jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o odtah uzavřený (stojatá kamna), polouzavřený (dymník polodýmného provozu) či otevřený (varianta nadpražního kouřovodu dýmného provozu).

S přihlédnutím k výšce obytné místnosti, respektive k objemu užitného prostoru, a v kombinaci s dalšími relikt

doplněná kabátkem s varhanovitým šůskem šitým z měňavého mezulánu. Kabátek se objevuje v severovýchodních Čechách v oblečení přadlen, žen tkalců a podruhyň v 1. pol. 19. stol., jednoduchá sukně od druhé pol. 19. stol. Starší ženy používaly toto oblečení z domácích látek až do konce 19. století (Československá vlastivěda 1968, s. 151).

Obr. 6: „Barušky“, zaměření objektu (F. Gabriel, K. Podroužek, 1989).

topeníšť můžeme poslední dvě možnosti spíše vyloučit.

Za průkazně nejstarší typ topeniště naopak považují v reliktech dochovanou soustavu zařízení s nepřímým vytápěním, pec a kamna, doplněné krbečkem ve světnici a otevřeným ohništěm v černé kuchyni. Tělesa topenišť, umístěná ve světnici, byla vytápěna z černé kuchyně. Sklenutí černé kuchyně bylo staženo do dymníku. Pod široký dymník ústily čelisti i tahy. Otevřené ohniště bylo umístěno na obdélném soklu mimo ústí topenišť. Součástí soustavy byl i nástěnný osvětlovací krbeček ve světnici, v tradičním umístění mezi topeništěm a vstupem. Sopouch krbečku ústí také pod dymník. Jednoduché zařízení k uzavírání krbečku, o kterém svědčí drážky po zárubních, mohlo sloužit k zamezení cirkulace vzduchu ve světnici ve chvílích, kdy nebyl krbeček používán. Stejně tak se však může jednat o stopu druhotného užití niky krbečku jako uzavíratelné vestavěné skříňky na nádobí.¹⁵⁾

Osvětlení světnice krbečkem mimo jiné dokládá, že v době vzniku objektu byla veškerá topeniště vstupující do obývané místnosti uzavřená a měla nepřímé vytápění. Prostor tedy rozhodně nevznikl jako dymná či polodymná jizba. Na druhé straně byly krbečky jako typ osvětlovacího zařízení vytlačovány vrchnostenskými nařízeními již na konci 18. století a od poloviny minulého století mizí v souvislosti se změnou osvětlovacího systému z interiérů obytných místností úplně. Prostor tedy nemohl vzniknout ani jako obytná kuchyně, vytápěná např. kamny se sporákem s nepřímým vy-

tápěním (Ebel, Škabrada 1996, s. 29, 49. Štěpánek 1990, s. 62). Čtvercovým tvarem, velikostí prsku a snad i možným uzavíráním patří nástěnný krbeček v Baruškách mezi pokročilé typy (Menc 1980, s. 261).

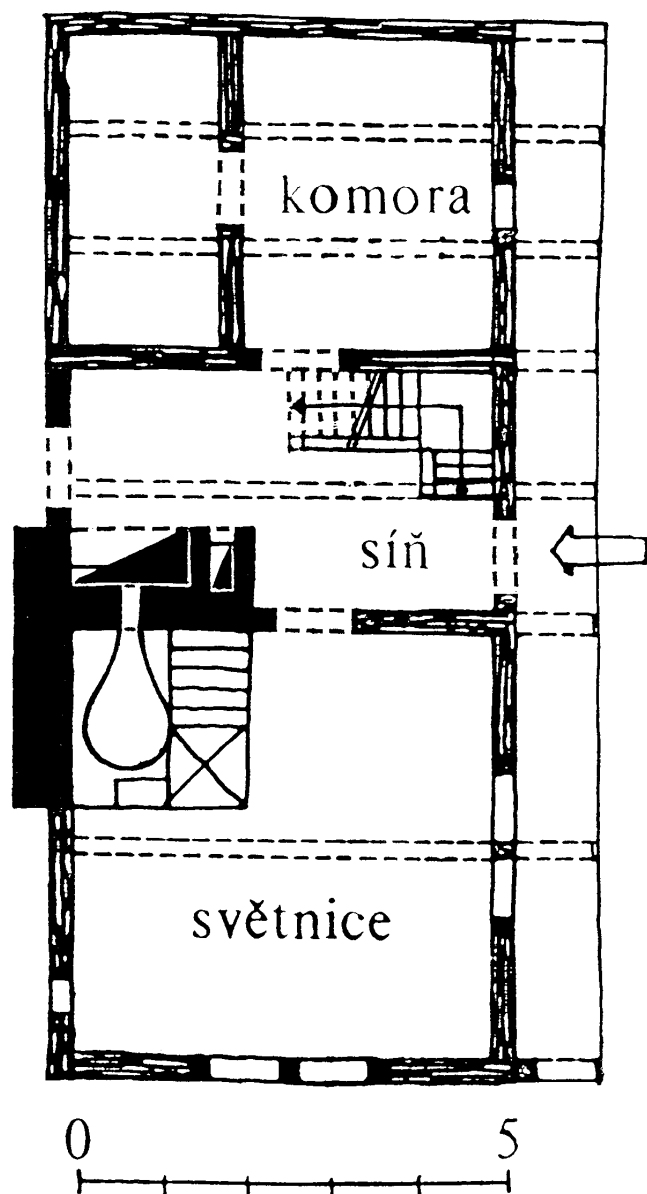
Celý komplex topenišť obsadil polovinu západní stěny světnice, vyplňoval zadní severní kout a zasahoval až pod okno severní stěny. Zaujímal 22% z celkové plochy světnice, tedy téměř jednu čtvrtinu plochy užitné. I toto zjištění koresponduje s obecným vývojem topenišť ve vesnickém domě před polovinou minulého století (Pražák 1966, s. 335).

Původní topeniště tak jednoznačně datují dobu vzniku objektu do období klasicismu.

Ještě v roce 1888 charakterizuje A. Beer menší místnost (č. 4) jako kuchyni. Je tedy zřejmé, že příprava stravy se děla právě zde a topeniště vstupující do světnice sloužila pouze k vytápění. Pec zřejmě již užívána nebyla, ale k jejímu odstranění nedošlo.

V roce 1892 byl komplex topenišť popisován jako zakřivená kachlová kamna s plotnou, ze kterých jde trouba vzhůru do skály. Mezi lety 1888 a 1892 byla tedy přestavěna kachlová kamna vložím litinových ploten na kamna se sporákem. Současně se změnila funkce obou sousedících prostor. Černá kuchyně se změnila ve druhou komoru, ačkoli topeniště bylo zřejmě dosud vytápěno z tohoto prostoru, světnice začala plnit některé funkce obytné kuchyně. V roce 1911 používá Dvořák v popise objektu pro tento prostor (č. 1) již přímo termínu: „prostorná kuchyně“. Také topeniště popisuje jako dlouhý sporák s mnoha plotnami, ve kterém se topí pouze dřevem a kletím. Podle vyjádření nádvornice proto, „aby všechno teplo neuteklo“.¹⁶⁾ Mezi roky

15) Vestavěné kuchyňské skříňky jsou módní inovací interiérů v 2. pol. 19. století. Původně vznikaly zřejmě právě z krbečků a osvětlovacích nik při změně systému osvětlení.

Obr. 7: Markvartice u Sobotky, dům z r. 1809 (dle V. Mencla, upravil K. Podroužek, 1997).

1892 a 1911 došlo ke zrušení kamen a nahrazení jejich kachlové vyhřívací části plotnami. Přestavba na sporák byla dokončena změnou vytápěcího systému. Nepřímé vytápění z černé kuchyně se změnilo na přímé vytápění ze světnice. Světnice tak ztratila svůj charakter a proměnila se ve svých funkcích v obytnou kuchyni. Změna užití prostor v zadní části objektu vedla i k přehodnocení komunikačního systému. Současně zmizel důvod provádět těmito prostory návštěvníky.¹⁶⁾ Světla komora se stala nadbytečnou, její umístění bylo i z hlediska vnitřního komunikačního systému nevýhodné. Po vybudování kozího chlívků uvnitř bloku byla využívána již jen jako přístupová komunikace.

16) Vysvětlení tohoto zdánlivě nelogického tvrzení (vyhřevnost kamenného uhlí je vyšší než vyhřevnost dřeva) je třeba hledat ve dvou rovinách. Jednak může argument odkazovat na změnu systému vytápění, čelistní topeniště s vnějším vytápěním uniká značná část tepla mimo vytápěnou místnost, jednak může poukazovat na nutnost odvětrávání sirných zplodin hořícího uhlí, které by bylo ve skalním obydlí bez tepelné ztráty těžko realizovatelné. Racionální důvod užití dřeva k vytápění však bezpochyby souvisel s jeho ekonomickou dostupností.

17) Beer i Rais těmito prostory provedení byli, Dvořák již nikoli.

Je pravděpodobné, že v souvislosti s tímto užitím došlo k rozšíření vnějšího vstupu a osazení nových dveří. V kozím chlívků byla vytvořena dvě stání, oddělená bedněním. Tyto úpravy proběhly zřejmě těsně před první světovou válkou a souvisí s nastěhováním početné rodiny bezzemka, která tak řešila svou tíživou bytovou situaci. Obydlí bylo definitivně opuštěno v prvních poválečných letech, v době konjunktury.¹⁸⁾

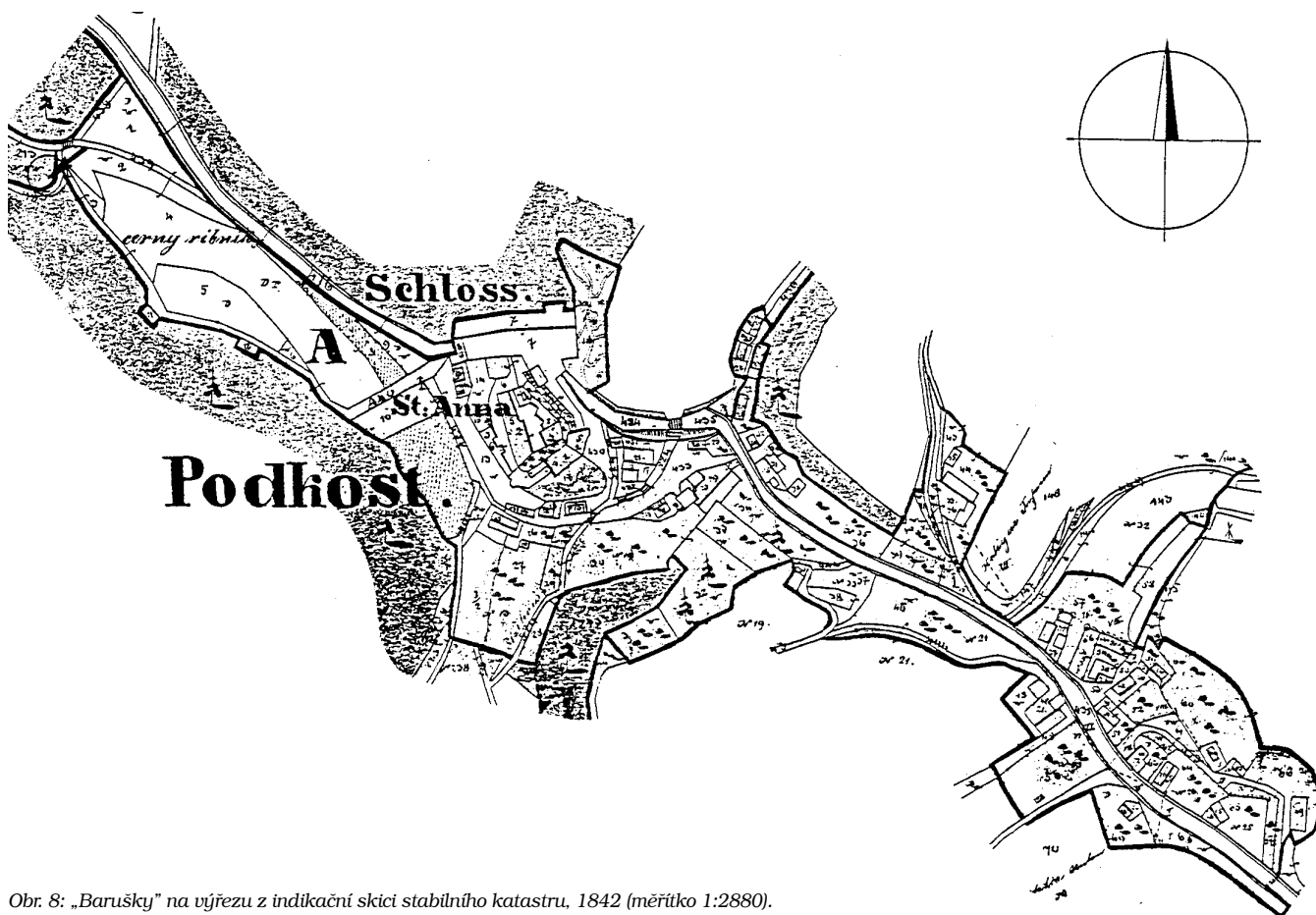
Komparace narativních pramenů s analýzou reliktní dáva tedy poměrně dobrou představu o vývoji objektu v letech 1881 - 1911. Říká však jen velmi málo o vývoji objektu před touto dobou. Původní funkce objektu, přesnější vymezení doby jeho vzniku a osoba tvůrce zůstávají za horizontem vypovídacích možností užitých pramenů. Určité možnosti tu poskytuje pouze analýza folklórního pramene. Pověst o vzniku objektu zaznamenal od jedné z jeho tehdejších obyvatel Karel Václav Rais.

Vdova po nádvorníkovi vypovídá: „Náš tatík vypravoval, že prý zrovna tadyhle před skálou měl někdy panský pastýř baráček. Zůstával v něm se ženou a s hochem, ale ta žena brzy umřela. Když pak hoch vyrostl, z ničehož nic se chtěl oženit. Táta mu to zle vymlouval: „Nežeň se hochu, jsme tady tak spolu a já ženské znám, stávají se divné pády!“ Ale mladý nedal a přivedl si ženu jako krám. Inu tatík dobře prorokoval, brzy to nedělalo dobrotu. Zkrátka a dobře, bylo to tak, že starý mladé všude překážel, nic se jí na něm nelíbilo, pořád slyšel: „Ale nestůjte - jděte tamhle - pořád se mi pletete - kdybyste neprekážel!“ To bylo brzy po začátku, ale čím dál to šlo hůř. Co měl tatík dělat, když už pánům sloužit nemohl a vrtnout se neměl kam. Tak si vzpomněl, že tomu pomůže, aby neprekážel. Začal si milý člověk dlabat díru do skály. Den za dnem pořád dlabal, a když už byla hodná, spal v ní, aby teda v chalupě neprekážel. A když synovi tatík řekl: „Vidíš, neříkal jsem ti to?“, mladý ani nemukl. A tatík pořád dlabal, až byla světnice hotová, potom ještě dozadu udělal sín, aby se do světnice mohlo druhou stranou, aby nemusel chodit barákem. Zrovna rok prý mu ta práce trvala. Potom, co měl ještě po nebožce zbytečné heble a všechno ostatní nastěhoval do skály a mladé řekl: „Tak vidíte, už jsem vám pomohl, už mám také svoje a přes cestu vám nevukročím. A vyprávěl náš nebožtík tatínek, že prý starý pastýř druhý den ráno v tom svém zámku ležel mrtev. Ani si po tom dlabání ve skále kale neodpočal.“ (Rais 1895, s. 176).

Folklórní pramen poskytuje především možnost zpřesnit časovou hranici vzniku objektu. Za života respondentky objekt existoval, jinak by stěžejí uváděla, že jí o jeho vzniku vyprávěl otec. Také se domnívá, že není jeho první obyvatelkou. Do objektu se nastěhovala v roce 1882 a ještě v roce 1911 v něm žila. Na základě vitálních charakteristik respondentky lze tedy vznik objektu posunout před rok 1830.

Při analýze obsahu pramene je třeba především identifikovat tradiční folklórní schémata. Námět se řadí dle Arne-Thompsonova dělení k motivům *O zlé ženě a slabém muži*, známým v euro-asijském kulturním okruhu v různých obměnách již z dob antiky. K folklórním schématům patří přisvojování cizího prostoru prací, délka a intenzita této práce (*každodenní práce trvající rok*), sankce stavebníka, chápaná jako trest za přestoupení tradiční normy (*smrt po*

18) Terénní etnografický průzkum Podkosti 1989, respondent muž, 65 let, Podkost čp. 28.

Obr. 8: „Barušky“ na výřezu z indikační skici stabilního katastru, 1842 (měřítko 1:2880).

skončení práce do roka a do dne po jejím zahájení). Ačkoli osoba pastýře může být i v tomto případě folklórním schématem, přesto pověst přesvědčivě reflektuje sociální prostředí, ve kterém objekt vznikl, a velmi pravděpodobně i pracovní vztah jeho obyvatel ke kostecké vrchnosti.

Přesnější informace podává pramen v pohledu na vlastní objekt. Je však třeba počítat se subjektivní autoprojekcí, kdy respondent do své výpovědi promítá vlastní zkušenosti a hodnocení. Tak je uvedené ztotožnění prostoru průchozí černé kuchyně (č. 4) se síní, až odrazem užití tohoto prostoru v době výpovědi respondentky. Uspořádání obytného objektu, hodnocené ve výpovědi jako dvoudílné, které je bezpochyby znakem hospodářské nesoběstačnosti, se vztahuje také až k době výpovědi respondentky. Hodnocení odráží mimo jiné i skutečnost, že v roce 1892 ještě nebyl vysekán prostor kozího chlívku. Dva samostatné vnější vstupy objektu sice skutečně mohly být využity při technologii stavby, jak to naznačuje pověst, jejich existence však technologií podmíněna není.

Na druhé straně překvapí především neexistence vědomí exterritoriality. Objekt je chápán jako integrální součást vesnické architektury, jako součást intravilánu Podkostí. K prisvojení prvku, vymykajícího se z obecně přijaté normy (skalní obydlí), dochází zpravidla jen na základě kolektivně prožité zkušenosti. Touto zkušeností zřejmě byl, jak ukázal demografický vývoj lokality, obecný nedostatek stavebních parcel na panství Kost v první polovině 18. století.¹⁹⁾ S ob-

jektem byla tato sociogenetická informace ztotožněna na základě sémiotiky, společným znakem bylo v tomto případě užití stavby k trvalému bydlení. To vysvětluje i zmírnění jinak běžné difamačního pohledu vesnické komunity na

vlastní režii, část nechala znovu osadit poddanými. Tak se stalo, že všechny statky a chalupy zpustlé za třicetileté války byly již v 30. letech 18. století znovu osídleny. V roce 1736 již nebyla na Kostecku jediná pustá chalupa (Pekař 1970, s. 254). Je zajímavé, že tento nárůst byl např. u Litoměřic a některých menších severočeských měst o sto let pomalejší. Při snaze o udržení rozlohy dominikální půdy spravované vrchností ve vlastní režii vedla tato tendence posléze nutně k dělbě rustikálu. Míra dělby půdy poddanské usedlosti však byla vázána na její minimální užitnou rozlohu. Při nízké bonitě místních písčitých půd byla tato minimální rozloha potřebná k obživě hospodářství větší než v úrodných krajích sousedního Polabí. Rozdrobení pozemkové držby tak vedlo vždy k pauperizaci hospodářství a faktické nemožnosti poddaného dostat berním povinnosti. Z tohoto důvodu černinská vrchnost důsledně bránila dělení půdy.

Poddaní, kteří vlastnili méně než osminu lánu, nepatřili ani právně k pravým osedlým. Stejně tak nebyli podle zvykového práva počítáni obcí mezi sousedy. Jejich chalupy přesto vznikaly velmi záhy, nejprve zřejmě na obecní půdě. Stávalo se však, že i sedlák nebo chalupník podstoupil kus zahrady příbuznému nebo i cizímu člověku, aby si tam postavil chalupu. Prodal-li mu k tomu i část pole, stal se tak dotýčný v stávajícím právním vědomí poddaným poddaného, resp. na obecní půdě poddaným obce. Tito podsedkové platili roční daň z hospodářsky využívané půdy přímému prodejci, což sice vrchnost ve vztahu k obci tolerovala, obec tento plat přes instituci rychtářů odváděla v běžných pololetních dávkách o sv. Jiří a sv. Havlu vrchnosti, vůči poddaným však podobnou praktiku striktně zakazovala (Pekař 1970, s. 250). Jelikož plat z drobné držby, náležející k chalupám podsedkovým, nebyl vrchnosti odváděn přímo a baráčníci sedící „na obci“ zpravidla zase zdanitelnou půdu nevlastnili, nebyli tito poddaní uváděni v urbářích (Pekař 1970, s. 251). Ze všeobecného sčítání obyvatelstva, které probíhalo kolem roku 1748, však vyplývá, že již na konci první poloviny 18. století počet bezzemků na panství citelně převyšoval počet osedlých (Pekař 1970, s. 259).

¹⁹⁾ Demografický vývoj panství vykazuje kontinuální nárůst osídlení, přerušeny pouze v období třicetileté války. Část hospodářství, zpustlých během třicetileté války, svedla vrchnost do dvorů provozovaných ve

obyvatele těchto obydlí.²⁰⁾ Přisvojení samostatné, mimo dvůr stojící stavby, vyžadovalo vždy její označení. Vědomí prostorové sounáležitosti obytného objektu bylo v tradičním chápání teritoriality často spojováno se znakem sounáležitosti komunitní. Znakem, který vykazuje vysokou stálost, je v takovém případě především antroponyma obyvatel objektu. I přes změnu vlastnických vztahů si objekt toto jméno tradicí zpravidla udržel.

Tak nese do současnosti sledované skalní obydlí Barušky jméno dvou stařenek, které zde ještě počátkem našeho století přebývaly, a to i přes to, že nebyly posledními, ani prvními uživateli objektu. Znamená to, že před příchodem Barušek měl objekt takové užití, které v chápání komunity nezakládalo potřebu toponomastického přivlastnění. Objekt mohl být původně nevydělenou částí jiného, již dříve teritoriálně přivlastněného objektu, nebo mohl mít jinou než obytnou funkci. V obou případech však muselo toto původní užití objektu zaniknout hluboko před rokem 1881. Folklorní pramen totiž nezná vlastnická práva, uplatňovaná k objektu šlechtickým velkostatkem. Vysvětlení je snad možné hledat v časové prodlevě mezi oběma zmiňovanými skutečnostmi. Mohlo dojít k opuštění objektu spolu s destrukcí uvedené poddanské usedlosti a k jeho následnému přisvojení šlechtickým velkostatkem. Víme, že skála již v roce 1842 prokazatelně patřila k dominikálnímu majetku (IS SK 1842). O změně majetkoprávních vztahů, která by uvedenou hypotézu potvrzovala, však není v písemných pramenech zmínka. Naopak se zdá, že skalní masív na hranici lesa vždy náležel k dominikálu (obr. 8). Stejně tak se nepodařilo prokázat ani z písemných pramenů, ani při terénním průzkumu existenci usedlosti v těsném sousedství skalní stěny, tak, jak se o ní zmiňuje folklorní pramen. Proti možnému ztotožnění hledané usedlosti s čp. 11 hovoří příliš velká vzdálenost obou objektů od sebe. Chalupu i výminek je nutné předpokládat ve společném dvoře.

SHRNUTÍ

Sledovaný objekt je dochovanou intaktní hrubou stavbou obytného domu sociálně nižšího vesnického prostředí. V dispozici a interiéru zachovává objekt znaky tradičního trojdílného lidového vesnického domu smíšeného komorochlévního typu s atypickým řazením místností. Objekt, který vznikl někdy mezi lety 1750 - 1830, nebyl úředně považován za řádně stojící obytný dům, neměl číslo popisné, nebyl zaznamenán ani v katastrech a nepodléhal berni. Místní tradice chápala objekt jako výminek zaměstnance vrchnostenského dvora a jeho umístění a charakter spojovala s postavením a osobou stavebníka.

Dům byl založen v místě rozptýlené těžby stavebního kamene, drobné lavice po odsekaných štukách jsou využity jako schody vstupu. Tvůrcem objektu byl poloprofesionální lamač, technologické stopy stavby svědčí o užití haviřských nástrojů: špičáku, železné palice, hrotitého a plochého dláta. Změny dispozice a vývoj soustavy topenišť odrážejí genezi objektu, která se odvíjela od jeho obytné funkce. Od 30. let 19. století byl objekt budován jako dvoudílný trojprostorový obytný vesnický dům, který od roku 1881 sloužil k ubytování přestárlých zaměstnanců majitele vel-

kostatku Kost. V té době získal i tradiční označení Barušky. Po roce 1911 byl rozšířen o kozi chlívek a upraven pro bydlení rodiny bezzemka. Zánik této funkce objektu lze předpokládat v souvislosti s ekonomickou konjunkturou po první světové válce.

Písemné prameny institucionální povahy o existujícím objektu nevypovídají. Model vývoje domu byl vytvořen na základě výsledků stavebně historického průzkumu, s přihlédnutím k závěrům demografické analýzy lokality a s využitím výpovědí narativních, folklorních, ikonografických a toponomastických pramenů.

Prameny:

- Beer, A. 1978: Památnosti mého podomování, Hradec Králové.
Dvořák, T. 1911: Ze sousedství, kouzla a tajů Mužského, Český ráj 4, z 10. 4. 1911.
Eichlerova sbírka 1825 - 1828: Archiv NM, G7.
Foto objektu 1908: Letem českým světem z 26. 6.
Foto objektu kol. 1900: archiv autora.
Foto objektu 1967: archiv autora.
Foto objektu 1997: PÚ Ústí n.L.
IS+SK Podkost samt Ortschaft Döbsin und Kamenic in Böhmen, Bunzlauer Kreis, Bezirk Kost, 1842: SÚA
Rais, K. V. 1895: V skále, Lumír 21, 23, z 20. 4.

Literatura:

- Československá vlastivěda 1968: Lidová kultura, Praha.
Ebel, M., Skabrada, J. 1996: Původní plánová dokumentace lidové architektury, Praha.
Fors, V. a kol. 1985: Lexikon české literatury, Praha.
Frolec, V., Vařeka, J. 1983: Lidová architektura, Praha.
Gabriel, F. 1989: K problematice opevněných sídel na pískovci, CB 1.
Janák, J., Hledíková, Z. 1989: Dějiny správy v českých zemích do roku 1945, Praha.
Matoušek, V. 1991: Čtení o teritorialitě, PA 82, 366-372.
Mukařovský, J. 1961: Dějiny české literatury 3, Praha.
Neústupný, E. 1986: Nástin archeologické metody, AR 38, 525-549.
Palacký, F. 1848: Popis království českého, Praha.
Pekař, J. 1970: Kniha o Kostí, Praha.
Petráň, J. a kol. 1995: Dějiny hmotné kultury II/1, Praha.
Pražák, V. 1966: Vývoj epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí, ČL 53, 321-348.
Schaller, J. 1790: Topographie des Königreich Böhmen, Prag.
Scheybal, J. V., Scheybalová, J. 1985: Umění lidových tesařů, kameníků a sochařů v severních Čechách, Ústí n. L.
Skružný, L. 1963: Příspěvek k třídění chronologií otopných zařízení, PA 54, 234-265.
Sommer, J. G. 1834: Königreich Böhmen, II, Bunzlauer Kreis, Prag.
Šalanda, B. 1980: Ideál spravedlivého muže, ČL 67, 79-85.
Štěpánek, L. 1990: Lidové stavitelství ve stavebních plánech a mapách východočeských archívů I., Pardubice.

20) Např. Šalanda 1980, s. 82. O Habalovi z Budislavi, který žil koncem 19. století ve vsi ve skále, kradl kozy a slepice a skončil násilnou smrtí.

„BARUŠKY“ - VOLKSARCHITEKTUR IM SANDSTEINUNTERGRUND

Die Felsenbehauung, traditionell „Barušky“ genannt, befindet sich in dem Gebiet des Böhmisches Paradieses, im Kataster der Gemeinde Libošovice in der Lokalität Podkost, Kreis Jičín / Jitschin. Sie ist hinter der gegenwärtigen Grenze des Gemeindegebiets, bei dem nordwestlichen Rand des Schwarzen Teiches situiert. Das völlig im Fuß des Felsenmassivs eingetiefte Objekt besteht aus einem, in den Sandsteinuntergrund teilweise eingetieften Raum, und aus fünf, in den Untergrund völlig eingetieften Räume. In der Disposition und dem Interieur bewahrt das Objekt Merkmale des traditionellen dreiteiligen Volksdorfhauses des gemischten Kammer - Stall - Types mit der atypischen Aufstellung der Räume (Stube mit dem Außeneingang, schwarze Durchgangskammer, Hausflur mit dem Eingang in den Stall und in die schwarze Durchgangsküche mit dem selbständigen Auseneingang). In der Stube kann man die heilige Ecke mit der Winkelbank unter dem Fenster und die diagonal platzierte Ecke mit dem System der Feuerstellen des Backofens und des Ofens mit der Außenheizung unterscheiden. In der schwarzen Küche befindet sich unter dem breiten Rauchabzug die offene Feuerstelle auf einem Sockel.

Technologische Spuren des Baus beweisen die Verwendung der, seit Mittelalter bekannten Bergmannswerkzeuge: der Spitzhacke, des Eisenschlägels, des spitzigen und flachen Meißels. Der Schöpfer des Objekts war also kein professioneller Steinmetz, sondern ein halbprofessioneller Steinbrecher. Aus der Analyse einer folkloristischen Quelle geht hervor, daß das Objekt, das zwischen den Jahren 1750 - 1830 entstand, traditionell als ein zweiteiliges Ausgedinge eines Angestellten des herrschaftlichen Hofes begriffen wurde. Die Entwicklung der Disposition und des Systems der Feuerstellen reflektiert die Genese des Objekts, die sich von seiner Wohnfunktion abwickelt. Seit 30er Jahren des 19. Jahrhunderts wurde das Objekt als ein zweiteiliges dreiräumiges Wohnhaus, das seit 1881 zur Unterbringung der überalterten Angestellten des Besitzers des Großgrundbesitzes Kost diente, gebaut. Nach 1911 wurde es um einen Ziegenstall erweitert und fürs Wohnen der Familie eines Landlosen hergerichtet. Den Untergang der primären Funktion des Objektes kann man im Zusammenhang mit der ökonomischen Konjunktur nach dem Ersten Weltkrieg voraussetzen.

Schriftliche Quellen sagen über das beschriebene Objekt nicht all zu aus. Erkenntnisse von der dynamischen Entwicklung des Objektes stützen sich auf die baugeschichtliche Untersuchung, folkloristische, ikonographische und erzählerische Quellen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: „Barušky“, Hauptfront des Objektes (Reprofoto aus der Publikation *Letem českým světem*, Jahr 1908).

Abb. 2: „Barušky“, Oststirnwand (Foto R. Kursa, 1997).

Abb. 3: „Barušky“, Relikte des Systems der Feuerstellen in der Stube (Foto R. Kursa, 1997).

Abb. 4: „Barušky“, Rauchabzug und die Mündung der Feuerstellen in der schwarzen Küche (Foto R. Kursa, 1997).

Abb. 5: „Barušky“, Blick vom Hausflur in den Stall (Foto R. Kursa, 1997).

Abb. 6: „Barušky“, Vermessung des Objektes (F. Gabriel, K. Podroužek, 1989).

Abb. 7: Markvartice bei Sobotka, Haus aus dem Jahre 1809 (laut V. Mencl, bearbeitet von K. Podroužek, 1997).

Abb. 8: „Barušky“, auf dem Ausschnitt aus der indikativischen Skizze des stabilen Katasters, 1842 (Maßstab 1 : 2 880).

(Übersetzung J. Kroupová)